

ДІЄСЛОВА РЕЛЯТИВНОЇ СЕМАНТИКИ У ТЕКСТОТВОРЕННІ О.ДОВЖЕНКА
(на матеріалі кіноповісті „Зачарована Десна”)

У час зростання національної самосвідомості, підвищення зацікавленості етнічною історією, витоками традиційної культури, загалом – періоду українського відродження, посилюється інтерес до поглибленого вивчення мови українських письменників-класиків. Мовотворчість Олександра Довженка органічно залежить від масштабної і багатогранної життєвої позиції митця-письменника, митця-кінорежисера, митця-живописця. Різносторонньо і багатоаспектно досліджена його творчість, у тому числі і з лінгвістичного погляду. І.К.Білодід, аналізуючи мову творів письменника, відзначав: ”Мовна творчість О.Довженка – ще одне переконливе свідчення великої сили, мудрого багатства і яскравої краси мови українського народу, всебічного розвитку одного з найбільших духовних скарбів українського народу – його літературної мови” [Білодід, 1986, III: 266]. Кіноповість „Зачарована Десна” – чудовий приклад високої письменницької майстерності її автора. Мова твору – чиста і прозора, проста і вишукана, кожному слову знаходить письменник своє, особливе місце, добираючи з-поміж багатьох форм одну, найвдалішу.

Дієслова, будучи реченнєвопороджувальними елементами, значною мірою виявляють мовну індивідуальність, естетичне кредо письменника й дають можливість через мову глибше осмислити творчу особистість автора.

У кіноповісті „Зачарована Десна” простежується розгалужений спектр дієслів сучасної української мови, які беруть участь у моделюванні поширених речень дієслівної будови. Не вдаючись до поглибленого аналізу, який передбачає орієнтацію висновків на результати точних статистичних досліджень, хоча б поверхові підрахунки показують, що у кіноповісті простежується суттєве переважання релятивних дієслів над абсолютивними – приблизно у співвідношенні 4:1, що дещо перевищує їхнє традиційне співвідношення (3:1), зафіксоване Словником української мови.

Релятивні дієслова, становлячи особливий структурно-семантичний клас дієслівної лексики української мови, відрізняються від абсолютивних дієслів

специфічними сполучувальними, лексико-семантичними та функціональними характеристиками. Обов'язково поєднуючись із повнозначними словами і лише у сукупності з ними виражаючи певний зміст, релятивні дієслова у такий спосіб утворюють у мові семантичні єдності слів. Услід за Н.Л.Іваницькою, семантичною єдністю називаємо таке синтаксичне поєднання слів, при якому вилучення одного з них (залежного) обов'язково веде до неповної передачі змісту [Іваницька, 1986: 31-32].

Усі семантичні єдності, утворені дієсловами релятивної семантики, формуються на основі підрядних прислівних зв'язків, що забезпечує повну, завершену реалізацію дієслівних значень за допомогою підпорядкованих слів. Наявність лексичних одиниць у залежних позиціях, сприяє утворенню формально-граматичного поширеного речення з обов'язковими компонентами прислівної залежності (далі – ОКПЗ): *Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим* (с. 67)¹; *Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм* (с. 66); *Ні дід, ні ми не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало нас, як дивна тасмниця, що надавала прочитаному особливого, небуденного смислу* (с. 24). Відсутність таких залежних компонентів зумовлює незавершену структуру речення, втрачається зміст висловлювання взагалі, пор.: *Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи (кого?) ... вже много літ, я завжди добрішав, почував (кого?)... (яким?)... ; Я син свого часу і весь належу (кому?) ... ; Ні дід, ні ми не розуміли (чого?)... , і це завжди хвилювало (кого?) ... , як дивна тасмниця, що надавала (чому?) ... (чого?) ...* . Як видно, релятивні дієслова своїм прогнозуючим потенціалом зумовлюють розгортання змісту, що передбачає утворення, як мінімум, двокомпонентних, а то й багатоконпонентних за структурою семантичних єдностей.

Дослідження текстоутворюючої функції релятивних дієслів певною мірою сприяє розкриттю своєрідності авторської манери письма, особливостей стилю письменника в цілому.

Олександр Довженко послуговується різноманітними в морфологічному оформленні конструкціями з релятивними дієсловами та залежними словами для художнього відображення предметів, явищ, які у матеріальному світі перебувають у

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Довженко О. Вибрані твори. – К.: Дніпро, 1971. – 240 с.

тісних і разом з тим досить складних комбінаціях, вступаючи у найрізноманітніші відношення, що вимагають для свого мовного втілення різноструктурних мовних утворень.

Спостереження над мовою кіноповісті „Зачарована Десна” дають можливість зробити висновок про домінацію форм знахідного відмінка у ролі ОКПЗ релятивних дієслів, які, у свою чергу, детермінують своє розгортання, предикативну номінацію, зумовлюючи такі прислівні поширювачі. Форма знахідного відмінка як залежний компонент семантичної єдності є найбільш поширеною і властива релятивним дієсловам різних лексико-семантичних груп (фізичного й емоційного впливу на об’єкт, інтелектуальної діяльності, чуттєвого сприйняття тощо): *Одні тільки бажання **творити** добрі діла й zostались при мені на все життя* (с. 38); *Хто і коли **збудував** нашу хату, які майстри – невідомо* (с. 29); *Старі люди по дідовому кашлю **вгадували** навіть погоду* (с. 25); *Взагалі батько так **ненавидів** всякий недостаток* (с. 43); *Він [Пірат] **веселив** своєю артистичною натурою цілий куток* (с. 61); *Він [Ярема] **знав** прикмети до всіх природних явищ* (с. 46); *Чумацький віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях **показує** дорогу* (с. 51); *Неспокій, рух і **боротьбу** я **бачив** скрізь...* (с. 37).

Семантичну неповноту перехідних дієслів релятивної семантики у заперечних конструкціях компенсує іменник у родовому відмінку: *Недаром деякі жіночі тонкі душі **не витримували** їхніх концертів* (с. 38); *Його розумових здібностей **не вистачало** на сю складну і мудру професію* (с. 56), а також у випадках вказівки на частину від цілого: *Скільки він землі **виорав**, скільки хліба **накосив!*** (с. 39).

3-поміж розгалуженого діапазону лексико-семантичних груп релятивних дієслів, що обов’язково поєднуються з іменниковою словоформою в давальному відмінку, у кіноповісті „Зачарована Десна” найбільше представлені дієслова зі значенням сприяння / несприяння, що співвідносяться з предметом, до якого звернено почуття: *Він [дід] був здатний до такого шаленого накалу гніву, що йому міг би **позаздрити** найбільший у світі артист чи генерал* (с. 53); *Крім того, гармонії природи у великій мірі **сприяла** і Тихонова рушниця* (с. 58); *Як не проклинав він ворону, як не **загрожував** їй кулаками, а не минуло й півгодини, як ... почав **накрапати** дощ* (с. 56).

Мовленнєва реалізація релятивних дієслів зі значенням надання руху об'єктові здійснюється їх поєднанням з іменником в орудному відмінку: *Орудував він косою, як добрий маляр пензлем – легко і вправно* (с. 56); *Я одчайдушно **закрутив** головою...* (с. 66); *Я боявсь **поворухнути** пальцем, щоб часом мати божя не побачила з неба, що я тут у малині* (с. 28).

Характерним для стилю О.Довженка є контекстуальна трансформація непрефіксованих дієслів у префіксовані, що є одним із засобів увиразнення мови. При цьому відбувається перерозклад у системі обов'язкових придієслівних субпозицій. Так, дієслово *співати* в залежності від реалізації відтінку значення може бути релятивним, як у реченні *Обвішані великими торбами, звівши більма, мовби посміхаючись у небо, вони **співають** своїх моторошних пісень* (с. 42), де дієслово *співають* сполучається з іменниковою словоформою у родовому відмінку і разом з нею формує семантичну єдність. Дієслово *співати* може бути абсолютивним: *Сам же батько, хоч і мав вигляд переодягненого у поганющу одягу артиста імператорських театрів, **співати** не вмів* (с. 43); *Пожили вони щось недовго, бо рано, казали, **співать** почали* (с. 38), оскільки спроможне власним фонемним складом виразити значення „видавати голосом музичні звуки” [СУМ, IX: 514]. Проте у своєму префіксованому варіанті дієслово *виспівати* обов'язково формує семантичну єдність, вимагаючи залежного іменника у знахідному відмінку: *Вони справді **виспівали** всі свої пісні за маленький свій вік, ніби віщуючи коротку свою мить* (с. 38).

За умови префіксації часто спостерігається зміна граматичного значення перехідності, що зумовлює перехід абсолютивних дієслів у релятивні. Такій трансформації легко піддаються дієслова існування, руху, пересування, префіксовані варіанти яких потребують обов'язкових залежних слів з певним значенням: *Він [дід] **прожив** (скільки?) під сонцем коло ста літ, ніколи не ховаючись у холодок* (с. 25); *Його [діда] **обходили** (кого?) кури й поросята* (с. 34); *Тільки **не пройшов** (скільки?) він [лев] і тридцяти верстов, як догнали його, оточили з усіх боків і вбили, бо він був лев* (с. 59).

У межах обов'язкової сполучуваності існують різноманітні складні співвідношення префіксованої структури дієслова і прийменниково-відмінкової форми ОКПЗ у побудові семантичних єдностей. Найчастіше прийменник дублює

префікс (спостерігаємо дію закону сингармонії): *Погулявши коло бджіл і наївшись огіркових пуп'янків, натрапив я на моркву* (с. 26); *Вбігаю в ліс – гриби* (с. 52); *По дорозі косарі гомоніли про різне, злазили з воза перед калюжами й на гору...* (с. 51).

Яскравим зразком осмисленого, цілком умотивованого, ефективного з зображального і художнього погляду є використання письменником трикомпонентних семантичних єдностей, утворених релятивними дієсловами, в тканині художнього твору: *Він [батько] почував себе спасителем потоплючих, героєм-мореплавателем, Васко да Гамою* (с. 46) – почувати кого? чим?; *Потім він [батько] називав нас орлятами, а вже мати – соловейками* (с. 39) – називати кого? як?; *Вона [мати] була гонориста, і їй дуже хотілось, аби хоч сліпі вважали її за багату* (с. 42) – вважати кого? яким?; *Батько ставився із зневагою до Холода* (с. 43) – ставитися до кого? як?; *З чим порівняти глибину батьківського горя? Хіба з темною ніччю* (с. 39) – порівняти що? з чим?; *Так багато дала ти мені подарунків на все життя* (с. 67) – дати що? кому?

Семантичні єдності досягають своєї найбільшої синтаксичної „спаяності” (здатності утворювати один синтаксичний компонент аналітичної будови) в сполученнях, що мають інформативно недостатні дієслова в ролі підпорядковуючих. Специфіка інформативно недостатніх слів полягає в тому, що вони максимально ослаблені семантично, входять у сполучення слів, утворених сильними прислівними зв'язками, і є допоміжними елементами синтаксичних компонентів непростой (аналітичної) будови” [Іваницька, 1986: 5]. Інформативно недостатні дієслова займають крайній полюс на осі релятивності, практично зовсім не вживаються абсолютивно, а отже, вимагають при собі залежних слів у певній граматичній формі з більш конкретним, визначеним лексичним значенням, тобто таким, за допомогою якого реалізується значення граматично головних слів. „Поєднаним компонентам з погляду смислового, власне змістового, в такому сполученні не властива роздільність,” – зауважує Н.Ю.Шведова [Русская грамматика, 1980: 16]. Таким лексемам і з погляду синтаксису властива неподільність, тобто такі семантичні єдності граматикалізуються й утворюють один синтаксичний компонент речення аналітичної будови [Іваницька, 1986: 40; Коваль, 2002: 63]. Інформативно недостатні дієслова несуть певне смислове і стилістичне навантаження, забезпечуючи тим самим експресивність у змалюванні персонажів, подій, явищ, ситуацій тощо, і

утворюють у тексті граматицізовані семантичні єдності: *От тоді-то вперше в житті і **вирішив** я творити добрі діла* (с. 33); *Після косовиці **починаєм** гребти сіно гуртом* (с. 52); *Я хутко набираю повітря і **перестаю** дихати* (с. 58); *Чому я **мушу** зневажати все минуле?* (с. 66).

Довженковому стилю властиві легкі щодо побудови та сприймання читачем синтаксичні конструкції, що частково виявляється в однорідності обов'язкових поширювачів релятивних дієслів, які, з одного боку, збільшують смислову вагу самого дієслова і його значимість для речення, а з іншого – надають реченню необхідної ритмічності та легкості у сприйманні. У кіноповісті „Зачарована Десна” релятивні дієслова є високочастотними в організації речень дієслівної будови, де вони виступають структурними центрами нагромадження однорідних понять, які нанизуються одне на одного в лінійній послідовності. Однорідні залежні компоненти семантичних єдностей служать засобом рельєфного відтворення думок: ***Переїхати** треба дві великі калюжі з гнилицями, що ніколи не висихали, два мости, потім знов одну гнилицю, потім два хутори з собаками і село Мале Усте по вузьких кручених вуличках...* (с. 51); *Вона [прабаба] **проклинала** все, що попадалось їй на очі, – свиней, курей, поросят, щоб не скугикали* (с. 27); *І я примовкав, а Тарас тоді, дідів батько, брав мене на руки і **розказував** про Десну, про трави, про таємничі озера – Дзюбине, Церковне, Тихе, про Сейм* (с. 36); *В один день **затопило** ліси, сінокоси, городи* (с. 44).

Специфіка побудови тексту О.Довженком виявляється у наявності в кіноповісті „Зачарована Десна” синтаксично однаково змодельованих семантичних єдностей, але з різним інформаційним наповненням. Такий прийом побудови семантичних єдностей употужнює зображальні можливості передачі емоцій, думок людини як певної системи, де наступні чуття гостріші за попередні: *Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що **пив** у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що **лічив** у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя **бачити** оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах* (с. 68); ***Ношу** дрова до куреня, **розводжу** огонь, **чищу** картоплю, **ожину** збираю косарям для горілки* (с. 52).

Майстерне використання різних граматичних засобів для розкриття сутності зображуваних подій, людських переживань свідчить про велике знання мови та виважене ставлення автора до добору мовних ресурсів при змалюванні картин дійсності. Цікавим, на наш погляд, видається різноструктурне вживання О.Довженком дієслова *любити*. Первинно це дієслово є релятивним, оскільки денотативно співвідноситься з дією, що передбачає спрямування на предмет, виражений іменником у знахідному відмінку: *Але більш за все на світі любив я музику* (с. 36). У поєднанні із заперечною часткою *не* дієслово *любити* утворює семантичну єдність, залежним компонентом у якій виступає відмінкова форма родового відмінка: *Дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягує грім* (с. 51). Сполучаючись із інфінітивом, дієслово *любити* набуває максимальної релятивності і семантична єдність із цих компонентів при транспонуванні у формально-граматичну структуру речення граматикалізуються, тобто утворює один член речення аналітичної будови: *Дід любив спати під дубом* (с. 54); *Цілитись Тихон любив довго* (с. 58), *Дід любив кашляти* (с. 25). А у реченні *Любив засинати на возі і любив, коли віз спинявся коло хати в дворі і мене переносили, сонного, в хату* (с. 36) дієслово *любити*, будучи дієсловом релятивної семантики, реалізує завершене значення і у поєднанні з підрядним з'ясувальним реченням, що конкретизує дієслівну семантику.

Неповторність мовно-стилістичного малюнка О.Довженка створює контекстуальна трансформація релятивних дієслів у абсолютивні. При цьому контекстуально реалізована абсолютивність семантики, що, здавалося б, порушує асоціативну „причетність” релятивного дієслова до слова-конкретизатора, сприймається читачем цілком нормально, усвідомлюється в межах самої дієслівної лексеми: *А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові* (с. 36) - хоча *не вкрати* когось, щось, *не вбити* когось, щось, *не одняти* когось, щось у когось; *Косив* він чи *сіяв*, *гукав* на матір чи на діда, чи *посміхався* до дітей, чи *бив* коня, чи *самого нещадно били* поліцаї, - *однаково* (с. 39) - хоча *косити* щось, *сіяти* щось.

У текстотворенні О.Довженка важливу роль відіграють релятивні дієслова, напружені енергією думки, з неповторною гамою образної ємності. Вони

максимально уточнюють істотне, найсуттєвіше. Звідси і концентрованість та насиченість фрази тексту, що є одним із основних принципів Довженкової організації словесного матеріалу в образ. Натхнено і захоплено письменник змальовує образ батька: *Багато **наробив** він хліба, багатьох **нагодував**, **урятував** од води, багато землі **переорав**, поки не звільнився від свого смутку* (с. 40); *Жарт **любив**, точене влучне слово. Такт **розумів** і шанобливість* (с. 39). Дієслова *наробив, нагодував, урятував, переорав, любив, розумів* підкреслюють батькову працьовитість, щедрість, доброту, мудрість. Колоритну постать діда Семена з його натрудженими руками, м'яким серцем, гіркою долею створюють релятивні дієслова *любив, збирав, розмовляв*: ***Любив** дід гарну бесіду й добре слово* (с. 24); *Гриби й ягоди **збирав** він у лісі краще за нас усіх і **розмовляв** з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом – з усім живим, що росло і рухалось навколо* (с. 35). Сіячем добра, невтомним трудівником постає перед читачами образ прадіда Тараса. Релятивні дієслова *приклепаємо, поїдемо, наловимо, наваримо* акцентують на постійній дієвості і вмінні прадіда усе робити: ***Приклепаємо** косу, та **поїдемо** на сінокіс на Десну, та **накосимо** сіна, та **наловимо** риби, та **наваримо** каші* (с. 36). Образна система твору, огранована доцільним вживання релятивних дієслів, вривається в пам'ять, впливає на почуття, залишається в серцях читачів.

Спостереження над роллю дієслів релятивної семантики у кіноповісті „Зачарована Десна” засвідчує майстерність письменника в умінні користуватися різноструктурними утвореннями, тонке відчуття засобів національної мови, увесь безмір внутрішнього світу Олександра Довженка, який образно втілений на сторінках твору.

У ширшому плані аналіз семантичних єдностей, прогнозованих релятивними дієсловами, сприятиме більш повному розкриттю творчого методу та індивідуального почерку О.Довженка, дасть можливість детально розглянути „смісловий каркас” семантичної структури мовної картини світу письменника.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білодід І.К. Мова творів О.Довженка // Білодід І.К. Вибрані твори: В 3-х т. /АН СРСР, АН УРСР, Інститут мовозн. ім. О.О.Потебні. – К.: Наукова думка, 1986. – Т.3. – С. 198-266.
2. Іваницька Н.Б. Функціонально-семантичні параметри абсолютивних дієслів української мови. Автореферат... канд. філол. наук. – К., 2000. – 20 с.

3. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища школа, 1986. – 168 с.
4. Коваль Л.М. Виділення інформативно недостатніх слів на основі їх сполучальних характеристик // Наукові записки Вінницького держ. Пед. Ун-ту ім. М.Коцюбинського. збірник наукових праць. Серія: Філологія. Випуск 4. – Вінниця: ВДМУ, 2002. – С. 61-65.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис. – Донецьк, 2001. – 662 с.
6. Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 296-429.
7. Русская грамматика: Синтаксис: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. – 709 с.
8. Савчук Т.В. Релятивні дієслова як структурно-семантичний клас дієслівної лексики // Українська мова. – 2003. – №1. – С. 51-60.
9. Словник української мови: В 11 т. – Т. 1-11. – К.: Наукова думка, 1970-1980.

Резюме

У статті проаналізовано специфіку утворення семантичних єдностей, прогнозованих релятивними дієсловами, у кіноповісті О.Довженка „Зачарована Десна”; висвітлено деякі питання особливостей авторського текстотворення, пов’язаних із релятивними властивостями дієслів.

The article deals with the analysis of specific character of semantic unities formation, prognosed by relative verbs in the cinema short story “Zacharovana Desna” by O.Dovzhenko; points out some problems of author’s peculiarities of textbuilding connected with relative property of the verbs.